

ISBN:978-81-980033-5-5

जनता एज्युकेशन सोसायटी, आजरा संचालित

आजरा महाविद्यालय, आजरा

ता. आजरा, जि. कोल्हापूर

अर्थशास्त्र विभाग

आणि

**शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापूर
(सुयेक)**

३५ वे वार्षिक अधिवेशन

रविवार दि. ५ जानेवारी, २०२५

शिवार्थ

स्मरणिका-२०२५

अध्यक्ष

प्रा.एम.जी.पाटील

शिवार्थ संपादक

प्रा.डॉ.जयवंत इंगळे

स्थानिक संपादक

डॉ.संजय चव्हाण

INDEX

Sr. No.	Paper name / Editor Name	Page No.
38	Sugarcane Processing Industry in MAHARASHTRA Smt. Ashwini Raghunath Kadam/ Dr. A.K. Patil	140-143
39	Economics of Cashew Processing Industry Miss.Patil Swapnali Rajendra	144-149
40	The Roll of Agro-Based Industries in Sustainable Development Dr. Tukaram Maruti Rabade / Dr. Ashok Vilas Jadhav	150-152
41	Problems and Opportunities of Rice Mills in the Kolhapur District Dr. Sambhaji S. Sawant	153-154
42	A Study of Sustainable Development through Agro-Processing Industries in Maharashtra Dr. Vilas Shankar Bodagir	155-158
43	The roll of Agro-Processing in Agriculture Development of India Mrs. Sawant Satvashila Ramesh	159-160
44	A study Challenges and Opportunities before Ethanol Production in Maharashtra Dr. B.M. Jadhav	161-163
45	The roll of Dairy Industries in Rural Development of Maharashtra Dr. Jaydeep Uttamrao Dixit	164-167
46	An Exploratory Study of Turmeric Trade in Sangli District of Maharashtra, India Dr.Manohar A. Kore	168-169
47	The roll of Agri Complementary Business to Economics and Social Development of Farmers in India Dr. Rajaram M. Kamble	170-173
48	Circularity in Dairy Farming : Opportunities for Economic Transformation Dr. Kavita Shrikant Vadrade/ Dr. Rashmi Godhi	174
	राज्य वित्तीय व्यवस्थापन: समस्या उपाय आणि भवितव्य	
1.	महाराष्ट्राचा वित्तीय लेखा-जोखा डॉ.सोमनाथ विष्णू काळे, डॉ.कैलास सुनील पाटील	175-178
2.	महाराष्ट्राचा कर्जबाजारीपणा आणि राजवित्तीय धोरण प्रा. किशोर गजानन सुतार, प्रा.डॉ. संजय धोंडे	178-185
3.	वित्त आयोगातील महसुलात सर्वात जास्त हिस्सा असणारे राज्ये व महाराष्ट्र यांचा चिकित्सक अभ्यास प्रा. डॉ.संतोष शेळके	186-187
4.	मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहिण योजना : चिकित्सक विश्लेषण डॉ. ज्ञानराजा चिघळीकर	188-192

महाराष्ट्राचा वित्तीय लेखा-जोखा

डॉ.सोमनाथ विष्णू काळे

सहाय्यक प्राध्यापक
अर्थशास्त्र विभाग
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर
(अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

डॉ.कैलास सुनील पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक
अर्थशास्त्र विभाग
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर
(अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

प्रस्तावना :

राज्याचे वित्तीय व्यवस्थापन (Financial Management) हे आर्थिक स्रोतांचे नियोजन, नियंत्रण, आणि संचलन यावर केंद्रित असते. यामध्ये राज्याच्या आर्थिक उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी आर्थिक साधनसंपत्तीचे प्रभावी व्यवस्थापन करण्यात येते. म्हणजेच वित्तीय व्यवस्थापन हे आर्थिक संसाधनांचे प्रभावी नियोजन, संकलन, वाटप, आणि नियंत्रण करण्याची प्रक्रिया असते. राज्याचे वित्तीय व्यवस्थापन म्हणजे सरकारी स्रोतांचा (उदा. कर, शुल्क, कर्ज) नियोजनपूर्वक उपयोग करून शासनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करणे. यात खर्च, उत्पन्न, कर्ज व्यवस्थापन, आणि भांडवली खर्च यांचा समावेश होतो.

जे.एम. ब्रॅडली यांच्या मते वित्तीय व्यवस्थापन म्हणजे व्यवसायाच्या आर्थिक संसाधनांचा उत्तम उपयोग करून नफा कमावण्याची आणि जोखी' कमी करण्याची कला आहे. या प्रक्रियेमध्ये आर्थिक स्रोतांचे नियोजन, उत्पन्नाचे व्यवस्थापन, खर्च व्यवस्थापन, कर्ज व्यवस्थापन, वित्तीय तूट व्यवस्थापन, वित्तीय नियंत्रण आणि ऑडिट इ. बाबींचा समावेश होतो.

संपत्तीची समान वाटणी, आर्थिक स्थिरता राखणे, विकासाला चालना देणे, जनतेच्या कल्याणासाठी काम करणे, शासनाची विश्वासाहता वाढवणे ही वित्तीय व्यवस्थापनाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. वित्तीय व्यवस्थापनाचे स्वरूप लघु-मुदतीचे व्यवस्थापन (कर्जाचे पुनर्गठन, चलन प्रवाह व्यवस्थापन) व दीर्घ-मुदतीचे व्यवस्थापन (दीर्घकालीन प्रकल्पांसाठी वित्तपुरवठा व गुंतवणुकीसाठी योजना तयार करणे) असे असते. संसाधनांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी, जोखीम कमी करण्यासाठी, उत्पादकता व स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी वित्तीय व्यवस्थापन महत्वाचे ठरते. कर, जीएसटी, शुल्क, कर्ज व अनुदान हे सर्व राज्याच्या उत्पन्नाचे स्रोत आहेत तसेच पायाभूत सुविधा, शिक्षण आणि आरोग्य, रोजगार निर्मिती, गरीब कल्याण योजना, प्रशासनिक खर्च इ. राज्याच्या खर्चाची प्रमुख क्षेत्रे आहेत.

वित्तीय व्यवस्थापनासाठी भविष्यातील खर्च आणि उत्पन्नाच्या नियोजनासाठी राज्याच्या निधींचे अंदाजपत्रक तयार करणे, अधिक लाभ मिळविण्यासाठी गुंतवणूक धोरण तयार करणे तसेच आर्थिक निर्णयांचे परिणाम मोजण्यासाठी मूल्यांकन आणि सुधारणा करणे इ. पद्धतींचा अवलंब केला जातो. राज्याचे वित्तीय व्यवस्थापन नियंत्रित करणाऱ्या घटकांमध्ये राज्याचा अर्थसंकल्प, राज्य वित्त आयोग, केंद्र-राज्य आर्थिक संबंध, विकास योजनांचे नियोजन इ. चा समावेश होतो. वित्तीय तूट, महागाई नियंत्रण, प्रभावी निधी वापर, कर्जाचा वाढता बोजा ही राज्याच्या वित्तीय व्यवस्थापनातील आव्हाने आहेत.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

१. राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थापनाची 'मूलभूत संकल्पना समजून घेणे.
२. राज्याच्या आर्थिक स्रोतांचे विश्लेषण करणे
३. राज्याच्या खर्चाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती :

अ. संशोधनाचा प्रकार (Research Type)

१. वर्णनात्मक संशोधन (Descriptive Research):
सदर संशोधनात महाराष्ट्राच्या वित्तीय व्यवस्थापनाची सविस्तर माहिती संकलित करून विश्लेषण केले आहे.
२. विश्लेषणात्मक संशोधन (Analytical Research):
प्राप्त आकडेवारीचा अभ्यास करून राज्याच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण या संशोधनात केले आहे.

ब. संशोधनाची पद्धत (Research Methodology)

सदर संशोधनासाठी फक्त दुय्यम सामग्रीचा उपयोग केला आहे.

दुय्यम माहिती संकलन (Secondary Data Collection):

महाराष्ट्र व भारत सरकार यांचे आर्थिक आकडेवारी आणि अहवाल त्यामध्ये महाराष्ट्राचा वार्षिक अर्थसंकल्प, आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, भारत सरकारचे आर्थिक विभाग अहवाल, नियोजन आयोग, महाराष्ट्र राज्य वित्त आयोग, आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) यांनी प्रकाशित केलेले दस्तऐवज. संशोधन निबंध, शैक्षणिक जर्नल्स, आणि संदर्भ पुस्तकांचा उपयोग केला आहे.

क. संशोधन साधने

आकडेवारीच्या विश्लेषणासाठी डॉक्युमेंट अँनालिसिस (शासकीय आणि गैर-शासकीय स्रोतांमधील आर्थिक दस्तऐवजांचे विश्लेषण), आकडेवारीचे विश्लेषण (आर्थिक आकडेवारीचे विश्लेषण करण्यासाठी तत्केलपयोग.) स्वरूपात्मक विश्लेषण (धोरणांचे प्रभावीपणा मोजण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण माहितीचा अभ्यास.) इ. चा अवलंब केला आहे

सांखिकी आकडेवारी आणि विश्लेषण

तक्ता क्र. १ : घटकनिहाय महसुली जमा (रु.कोटी मध्ये)								
वर्ष	कर महसूल			करेतर महसूल			केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	एकूण महसुली जमा
	स्वतःचा कर महसूल	केंद्रीय करातील हिस्सा	एकूण	व्याजाच्या जमा रकमा	इतर करेतर महसूल	एकूण		
२०१९-२०	१,८८,९७१	३६,१९७	२,२५,१६७	३,२७१	११,०२६	१४,२९७	४३,७२५	२,८३,१९०
२०२०-२१	१,६४,२८०	३६,४७९	२,००,७५९	२,२८६	१३,६८९	१५,९७५	५२,७३३	२,६९,४६७
२०२१-२२	२,२०,९८२	५४,२६३	२,७५,२४५	२,६१७	१६,६९०	१९,३०७	३८,७६०	३,३३,३१२
२०२२-२३	२,७७,५८४	५९,९०३	३,३७,४८७	२,४३०	१४,३४६	१६,७७६	५१,४१४	४,०५,६७८
२०२३-२४	३,२६,३९८	६९,९५४	३,९६,०५२	३,०००	२१,६२०	२४,६२०	६५,४४४	४,८६,११६
स्त्रोत: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन								

तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राज्याच्या कर महसुलात १९२०-२१ ते २०२३-२४ या कालावधीत ५७% नि वाढ झाली. तसेच केंद्रीय करातील राज्याचा हिस्सा ५१.१७ % इतका वाढला. एकूण कर महसूलात ५६% नी वाढ झाली. एकूण करेतर महसूल व एकूण महसुली जमा देखील ५८% पर्यंत वाढली.

तक्ता क्र. २ : : घटकनिहाय स्वतःचा कर महसूल (रु.कोटी मध्ये)

घटक	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
राज्य वस्तू व सेवा कर	८२,६०२	६९,९४९	९७,३०५	२,२१,२५६	१,४४,७९१
विक्री, व्यापार इ. वरील कर	३७,७८६	३३,१६०	४५,९२४	५४,५६८	६२,०५०
मुद्रांक व नोंदणी फी	२८,७०७	२५,४२८	३५,५९४	४५,२८६	५१,५००
राज्य उत्पादन शुल्क	१५,४२८	१५,०८९	१७,२२१	२१,५०७	२९,०००
विजेवरील कर व शुल्क	९,६१९	८,३५४	८,३८४	१४,७२१	१४,०००
वाहनांवरील कर	८,४६७	६,६५५	९,०८०	११,७४०	१५,०००
जमीन महसूल	२,१५५	२,०६३	३,०६५	२,४३१	२,५००
उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर व शुल्क	२,५०२	२,४७४	२,६५२	२,९३१	४,०००
माल व प्रवासी कर	७७३	१३	३९४	१,५८२	१,७६०
विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील	९३२	१,०९५	१,३६४	१,५६२	१,७९७
कृषी उत्पन्नावरील कर	०	२	०	०	०
एकूण	१,८८,९७१	१,६४,२८०	२,२०,९८२	२,७७,५८४	३,२६,३९८

स्त्रोत: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता क्र. २ नुसार राज्य वस्तू व सेवा कराचा एकूण कर महसूलातील हिस्सा सर्वात अधिक असून २०१९-२० मध्ये तो ४३% तर २०२३-२४ मध्ये ४४% इतका होता. तसेच माल व प्रवासी कराचा एकूण कर महसूलातील हिस्सा सर्वात कमी असून २०१९-२० मध्ये तो ०.४% तर २०२३-२४ मध्ये ०.५% इतका होता.

तक्ता क्र.३: महसुली खर्चाचा तपशील (रु.कोटी मध्ये)			
वर्ष	विकास खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण
२०१९-२०	२,००,२५५	१,००,०५०	३,००,३०५
२०२०-२१	२,०६,७५६	१,०३,८५४	३,१०,६१०
२०२१-२२	२,२७,९४१	१,२१,७४५	३,४९,६८६
२०२२-२३	२,७७,०२४	१,३०,५९१	४,०७,६१४
२०२३-२४	३,५३,०५०	१,५२,५९७	५,०५,६४७

स्त्रोत: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता क्र.३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे विकास खर्चाचा एकूण खर्चामध्ये असणारा हिस्सा जास्त असून २०१९-२० मध्ये ६७% तर २०२३-२४ मध्ये त्यात वाढ होऊन तो जवळपास ७०% इतका झाल्याचे दिसून येते. याउलट विकासेतर खर्चाचा एकूण खर्चातील हिस्सा ३३% वरून ३०% पर्यंत कमी झाला आहे.

तक्ता क्र.४: भांडवली जमेचा तपशील (रु.कोटी मध्ये)		
वर्ष	एकूण	त्यापैकी देशांतर्गत ऋण
२०१९-२०	८२,७१९	५६,२१७
२०२०-२१	१,२३,७५४	५६,२१७
२०२१-२२	१,२३,७५४	५६,२१७
२०२२-२३	१,२३,७५४	५६,२१७
२०२३-२४	१,२३,७५४	५६,२१७
स्त्रोत: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन		

तक्ता क्र.४ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे सन २०१९-२० ते २०२३-२४ या कालावधीत भांडवली जमा १०५% तर एकूण भांडवली जमेमध्ये देशांतर्गत कर्जाचा हिस्सा १३५% नी वाढल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र.५: भांडवली खर्चाचा तपशील (रु.कोटी मध्ये)			
वर्ष	विकास खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण
२०१९-२०	३८,३८५	३९,९७६	७८,३६१
२०२०-२१	३२,०२८	५९,०८६	९१,११५
२०२१-२२	४९,१०६	३६,०३३	८५,१४०
२०२२-२३	६६,३०८	४४,९९५	१,११,३०३
२०२३-२४	९४,८५१	५५,९९७	१,५०,८४८
स्त्रोत: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन			

तक्ता क्र.५ प्रमाणे एकूण भांडवली खर्चामध्ये विकास खर्चाचा हिस्सा सन २०१९-२० मध्ये ४९% वरून २०२३-२४ मध्ये ६३% पर्यंत वाढला. तसेच विकासेतर खर्चाचा हिस्सा ५१% वरून ३७% पर्यंत कमी झाल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र.६: राज्याचा जमा-खर्च व शिल्लक-तूट (रु.कोटी मध्ये)					
घटक	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
१. महसुली जमा	२,८३,१९०	२,६९,४६८	३,३३,३१२	४,०५,६७८	४,८६,११६
अ.कर महसूल	२,२५,१६८	२,००,७५९	२,७५,२४५	३,३७,४८७	३,९६,०५२
ब. करेतर महसूल	५८,०२२	६८,७०९	५८,०६६	६८,१९१	९०,०६४
२. महसुली खर्च	३,००,३०५	३,१०,६१०	३,४९,६८६	४,०७,६१४	५,०५,६४७

अ. व्याज प्रदाने	३३,५६१	३६,९७०	४०,१५८	४१,६८९	४८,५७८
ब. प्रशासकीय सेवा	२६,८३१	२५,७०५	३०,११८	३४,१५७	४०,३८६
क. निवृत्ती वेतन व संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	२७,९७०	३२,५५०	३८,७८९	४३,३९१	४६,३१५
३. महसुली तूट	१७,११६	४१,१४२	१६,३७४	१,९३६	१९,५३२
४. भांडवली जमा	८२,७१९	१,२३,७५४	१,०९,०९१	१,००,२६८	१,६९,९९७
४.१ निव्वळ भांडवली जमा	५८,०९४	६६,१६८	७३,०५८	५५,४७३	१,१४,०००
अ. कर्जाची वसुली	१,६१५	१,६१२	१,१७९	६४३	२,४२७
ब. इतर भांडवली जमा	०	०	०	०	०
क. कर्जे व इतर दायित्वे	५६,४७९	६४,५५५	७१,८७९	५४,८३०	१,११,५७४
५. भांडवली खर्च	७८,३६१	९१,११५	८५,१४०	१,११,३०३	१,५०,८४८
६. एकूण जमा	३,६५,९०९	३,९३,२२२	४,४२,४०३	५,०५,९४६	६,५६,११३
७. एकूण खर्च	३,७८,६६७	४,०१,७२५	४,३४,८२५	५,१८,९१७	६,५६,४९५
८. आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन	१५,३५०	१,५००	०	२००	०
९. अर्थसंकल्पीय तूट	-२,५९३	७,००३	७,५७७	१२,७७२	३८२
१०. राजकोषीय तूट	५३,८८६	७१,५५८	६४,३०२	६७,६०२	१,११,९५६
११. प्राथमिक तूट	२०,३२५	३४,५८८	२४,१४४	२५,९१३	६३,३७८
१२. ऋणभार	४,५१,११७	५,१९,०८६	५,७६,८६८	६,२९,२३५	७,११,२७८
स्त्रोत: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन					

तक्ता क्र.६ नुसार सन २०१९-२० ते २०२३-२४ या कालावधीत मध्ये महसुली जमा ७१% तर महसुली खर्च ६८% नी वाढला. सन २०१९-२० ते २०२३-२४ या कालावधीत मध्ये महसुली तूट १४%, महसुली जमा ७९%, एकूण खर्च ७१%, राजकोषीय तूट १०७% नी वाढली.

निष्कर्ष :

१. सन २०१९-२० ते २०२३-२४ या पाच वर्षांच्या काळात राज्याचा स्वतःचा कर महसूल, राज्याचा केंद्रीय करातील हिस्सा, इतर करेतर महसूल, केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेली अनुदाने यामध्ये सातत्याने वाढ झाल्याने एकूण महसुली जमा ५८% नी वाढली आहे. मात्र या काळात व्याजाच्या जमा रकमेला मात्र घटल्याचे दिसून येते.

२. सन २०१९-२० ते २०२३-२४ या पाच वर्षांच्या काळात राज्याच्या कर महसुलात राज्य वस्तू व सेवा कराचा हिस्सा सर्वाधिक असून विक्री कर, मुद्रांक व नोंदणी फी चा हिस्सा देखील लक्षणीय आहे. याउलट माल व प्रवासी कराचा हिस्सा मात्र नगण्य राहिला आहे.

३. राज्याची भांडवली जमा २०१९-२० ते २०२३-२४ या पाच वर्षांच्या कालावधीत १०५% नी वाढली तर त्यामध्ये देशांतर्गत कर्जाचा असणारा एकूण वाटा १३५% नी वाढल्याचे दिसून येते.

४. सन २०१९-२० ते २०२३-२४ या पाच वर्षांच्या काळात राज्याची महसुली तूट, प्राथमिक तूट व राजकोषीय तूट यामध्ये मोठी वाढ झाली आहे.

संदर्भ पुस्तके :

१. कुलकर्णी, जी. एम. (२०१६). अर्थशास्त्र आणि सार्वजनिक वित्त. औरंगाबाद: विवेक प्रकाशन.
२. देशमुख, आर. पी. (२०१८). सार्वजनिक अर्थशास्त्राची तत्त्वे. मुंबई: महेश प्रकाशन.
३. पाटील, ए. एस. (२०१७). सार्वजनिक वित्त: भारतीय परिप्रेक्ष्य. नागपूर: ज्ञानदीप प्रकाशन.
४. Bhatia, H. L. (2018). Public finance (30th ed.). Vikas Publishing House.
५. Lekhi, R. K. (2020). Public finance. Kalyani Publishers.
६. Tyagi, B. P. (2019). Public finance. Jai Prakash Nath Co.
७. Gupta, S. (2008). Public finance and taxation in India. -Atlantic Publishers Distributors.
८. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४
